

Юрій Скіра,

orcid.org/0000-0002-05553-5843

аспірант кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини
Національного університету «Львівська політехніка»
(Україна, Львів) y_skira@ukr.net**ВІДНОСИНИ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО З ЄВРЕЯМИ ГАЛИЧИНИ
ДО ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

У статті розглядається питання взаємовідносин глави Греко-Католицької Церкви митрополита Андрія Шептицьким (1865 – 1944) з галицькими євреями у період 1900 – 1939 рр. Вказана проблематика залишається малодослідженою в українській історіографії. Варто зазначити, що немає жодних серйозних напрацювань у цій ділянці не тільки стосовно постаті Андрія Шептицького, але і його попередників чи єпископів, які здійснювали своє служіння в один час з ним у межах Галицької митрополії. Користуючись творами предстоятеля Греко-Католицької Церкви, а також спогадами його сучасників, автор розкриває поставлене у назві статті завдання. Метою дослідження є показати причини, через які митрополит Андрій Шептицький підтримував тісні контакти з представниками єврейської громади. Спростувати низку міфів, які витворилися. Автор наголошує, що справжньою причиною таких тривалих контактів між сторонами було бажання митрополита прихилити євреїв до християнства. Про це вказує сам глава Греко-Католицької Церкви у пастирських посланнях. Вершиною цього задуму стало створення юдео-християнської спільноти у Львові, якою опікувався особистий секретар митрополита о. Іван Котів. З іншого боку автор підкреслює, що такий підхід був притаманний митрополиту лише до початку Другої світової війни. Під час Голокосту глава Греко-Католицької Церкви, рятуючи євреїв, не проводив жодних заходів, як і його оточення, які мали б на меті схилити євреїв, які опинилися у безвихідній ситуації, до християнства. Тому у висновку, увага акцентується на тому, що постать митрополита Андрія Шептицького у питанні взаємин з євреями варто розглядати крізь призму бачення у ньому свідомого душпастиря, який відчував час і простір, можливості і моральну лінію, переступити, яку він не мав права з точки зору розуміння віри.

Ключові слова. Митрополит, Церква, євреї, взаємовідносини, рабин, пастирські послання.

Yuriy SKIRA,Post-graduate student of Department of History,
Museum Study and Cultural Heritage of National University «Lviv Polytechnica»
(Ukraine, Lviv) y_skira@ukr.net**METROPOLITAN ANDREI SHEPTYTSKYI'S RELATIONS WITH THE JEWS OF
GALICIA BEFORE THE SECOND WORLD WAR**

In the article the question of interrelations between the leader of the Ukrainian Greek-Catholic church Metropolitan Andrei Sheptytskyi (1865 – 1944) and Galician Jews in 1900 – 1939 is considered. The aforementioned topic remains problematic and has been insufficiently studied in Ukrainian historiography. It is noteworthy that no serious researches have ever been conducted in this domain not only in concern with Andrei Sheptytskyi, but on any of his predecessors or the bishops who carried out the church service at the same time with him in the Galician metropolitanate. On the basis of the works of the leader of the Ukrainian Greek-Catholic church and, also, the memoirs of his contemporaries, the author of the article explicates its entitled problem. The research aims to show the reasons through which Metropolitan Andrei Sheptytskyi maintained close contacts with the representatives of the Jewish community. Also – to refute a chain of the myths created in this concern. The author underlines that it was the Metropolitan's intention to endear the Jews to Christianity that was the veritable reason of such long contacts between the parties. The leader of Greek-Catholic Church himself points this out in his ministerial messages. He is particularly frank on the subject in his writings of the first years of his service as the Lviv archbishop, in which time such a position of the leader of Church already caused misunderstandings in his environment and the charges, concerning his excessive sympathy to Jews, received wide coverage in the press. This, in its turn, led to a gradual increase of the Metropolitan's popularity among the Jewish population in Galicia which was manifested by perpetual cases of their solemn greetings of the Metropolitan in whose honour the Jews would bring out the Torah when he made his visitations of towns. In the interwar period the leader of the Greek-Catholic became the only member

of Polish diocese who had such a high level of respect among Galician Jews and who showed interest to their life in the II Rzecz Pospolita. In the press he openly declared his favourable attitude to the idea of creation of the Jewish state in Palestine and supported Zionism as a political trend. On the other hand, his intention to endear the Jews to Christianity caused no indignation among the Jewish intelligencia and their spiritual leadership. Quite on the contrary, they expressed their respect to him and were interested in the deepening of the dialogue with him. His idea of bringing about a rapprochement between the Jews and Christianity was crowned by the creation of a Judeo-Christian community in Lviv which was under supervision of the Metropolitan's private secretary Father Ivan Kotiv. On the other hand, however, the author underlines that the Metropolitan had such an inherent approach only up to the beginning of the World War II. During the Holocaust the leader of the Greek-Catholic Church was rescuing Jews, but neither he nor his environment made no respective actions which would purpose to incline the Jews, who appeared then in a stalemate, to Christianity. Therefore, in his conclusion, the author draws attention to the fact that the figure of Metropolitan Andrei Sheptytskyi in the question of his interrelations with the Jews should be viewed through a prism of his being a conscious pastor vulnerable to time and space, his possibilities and responsible for a moral line to cross which he felt he had no right from the standpoint of understanding of faith.

Key words: metropolitan, Church, Jews, interrelations, rabbi, ministerial messages.

Постановка проблеми. У 1942 – 1944 рр. заходами глави Греко-Католицької Церкви було врятовано близько двохсот євреїв. Досліджуючи цю акцію порятунку, потрібно ставити особливий акцент на тому, що митрополит Андрей Шептицький підтримував активні контакти з представниками єврейського народу протягом усього свого служіння як львівський архієпископ. Тому ця допомога не була спонтанною. Митрополит орієнтувався у тих процесах, крізь які проходило життя євреїв у Галичині. Йому були знайомі єврейські культурні, громадські та релігійні діячі. Часто до нього у потребі зверталися пересічні євреї, яким він допомагав. Його ж постать була пошанована серед єврейської інтелігенції. Через ці контакти, досвід спілкування, у нього формувалося бачення єврейства. Перелічені фактори у поєднанні з християнським обов'язком допомоги ближньому стали тими речами, які спровокували митрополита Андрея Шептицького до позиції опору нацистському режимові та порятунку приречених євреїв. У цьому ключі важливо відобразити взаємовідносини між сторонами у міжвоєнний період. Тільки за допомогою цього буде можливо зрозуміти практичний вибір предстоятеля Церкви під час Голокосту.

Аналіз досліджень. Тема відносин митрополита Андрея Шептицького з галицьким єврейством у період 1900 – 1939 рр. залишається неопрацьованою в українській історіографії. Донедавна не було навіть сучасної, написаної на основі великої кількості архівних матеріалів, біографії глави Церкви. Були діаспорні видання (Баран, 1947; Лаба, 1990), які мали більше науково-публіцистичний вимір і характеризувалися однобокістю. Вона полягала у певною мірою надмірній героїзації постаті і замовчуванні окремих фактів, які б порушували ілюзію монолітності Галицької митрополії та думки єпископату у міжвоєнному періоді. Винятком у цих публікаціях становить праці о. Поля Франсуа Шаронгреко (Кирила Королевського) (Королевський, 2014) та кардинала Любомира Гузара (Гузар, 2015), які нещодавно були перевидані. Однак темі відносин з євреями уваги вони не приділяли. Авторів більше цікавила церковна діяльність глави Греко-Католицької Церкви.

Монографії української дослідниці Ліліани Гентош (Гентош, 2006; Гентош, 2015) презентують сучасний стан розробки біографії митрополита Андрея Шептицького. Питання стосунків з євреями авторка опрацьовує у праці «Митрополит Шептицький 1923 – 1939: випробовування ідеалів». Зокрема, вона ґрунтовно дає відповідь на ставлення глави Церкви до антисемітизму (Гентош, 2015: 424–426). Про зазначений у темі статті період писали також Володимир Сергійчук (Сергійчук, 2015: 396–400) та Шимон Редліх (Редліх, 2009: 195–202). Обидва розглядали окремі сюжети із контактів євреїв з митрополитом. Їхнім завданням було підготувати читача до сприйняття подій Другої світової війни. Проте досі ніхто з дослідників ґрунтовно не зупинявся на вказаній проблематиці.

Мета статті. Дослідити питання про взаємовідносини між главою Греко-Католицької Церкви митрополитом Андреем Шептицьким та галицькими євреями у період 1900 – 1939 рр.

Виклад основного матеріалу. 1958 р. у Римі розпочався процес беатифікації митрополита Андрея Шептицького. Початок цієї довгої процедури, яка мала завершитися визнанням глави Гре-

ко-Католицької Церкви спочатку блаженним, а згодом святим, ознаменувався новим поштовхом для ґрунтовних досліджень постаті митрополита. Потрібно було вивчити різні сторони його життя, довести, що вони не суперечать вченню Католицької Церкви. Почали виходити у світ зібрані твори Андрія Шептицького (Твори, 1965; Письма-послання, 1961; Письма-послання, 1969) та обговорюватися у часописах напрями церковної політики (Кривченко, 1965: 15–20). Дедалі більша увага громадськості приділялася його взаєминам з євреями, оскільки були ще живі люди, яким він допомагав під час Голокосту (Левін, 1960: 482–486). Постулятори митрополита взяли до уваги це і прописали окремо у справі. Зокрема, у 59 артикулі для започаткування процесу беатифікації й канонізації слуги Божого Андрія Шептицького сказано: «Багато разів показував свою прихильність жидам, що жили у великому числі у Львові; в 1903 р. вислав управі жидівської громади у Львові значну милостиню, разом з письмом повним висловів християнської любови і то написаним власноручно в єврейській мові» (Римська, 1958: 47).

Наведений вище уривок вимагає пояснення окремо заявлених тез, передовсім аспекту листа. Митрополит Андрей Шептицький, ще будучи молодим студентом, почав вчити мову іврит (Редлих, 2009: 198). Вже у старшому віці він продовжив це і, очевидно, досяг помітного успіху. Стосовно пожертви, про яку згадується у документі, мова йшла про єврейський шпиталь на вул. Я. Раппопорта у Львові (Ленчик, 2001: 217). Цей крок митрополита потрібно висвітлювати і розуміти крізь призму загальної благодійної діяльності. Вона не виключала євреїв, а навпаки – вони були одним з напрямів, куди спрямовувалися кошти. Це мало регулярний характер, про що свідчать часті пожертви Андрія Шептицького для найбідніших євреїв напередодні Песаха (Редлих, 2009: 198). Співпраця у цьому була двосторонньою. Євреї знали, що можуть просити про допомогу і робили це при потребі як колективно (Сергійчук, 2015: 397), так й індивідуально, про що свідчить випадок з художником та скульптором Леопольдом Крецом (Сусак, 1997: 14–15; *Про Леопольда Креца див.*: Пінчевська, 2013: 32, 97, 102).

Причиною такої уваги з боку глави Греко-Католицької Церкви до євреїв було бажання схилити їх до віри в Ісуса Христа. Про це митрополит чітко пише 26 липня 1902 р. у пастирському посланні до духовенства «О канонічній візитації». У ньому він зазначає, що коли здійснює канонічну візитацію, до нього часто виходять євреї з Торою (Пастирське послання, 1998: 125; *про подібні випадки*: Ленчик, 2001: 218). Він зазвичай відповідає на їх привітання короткою проповіддю на івриті. Це пояснює своїм обов'язком проповідувати Євангеліє тим, хто готовий його вислухати. Івритом митрополит прагне доторкнутися до релігійних почуттів євреїв, підштовхнути їх до «очікування, любови, шукання Месії». Водночас митрополит Андрей Шептицький не очікує великих результатів від цієї роботи (Пастирське послання, 1998: 125). Але вірить, що «кожна нитка християнської любови ближнього, нав'язана поміж вірними і невірними, може стати за ласкою Всевишнього нагодою до зближення їх до Христової науки» (Пастирське послання, 1998: 126). Наслідок такої діяльності проявився через декілька десятиліть. У 1937 р. митрополит Андрей Шептицький прихильно поставився до ідеї створення юдеохристиянської спільноти у Львові, яку виношували деякі представники єврейської інтелігенції. Для потреб цієї спільноти ним було призначено каплицю на Святоюрській горі, а духовну опіку мав здійснювати о. Іван Котів, який добре володів мовою ідиш. Були розроблені статuti, які передбачали, що після прийняття християнства, євреї зберігатимуть національну ідентичність, звичаї. Її члени мали послуговуватися західно-сирійським обрядом Мельхитської Греко-Католицької Церкви, літургічні тексти якої найбільше підходили на цьому початковому етапі розвитку. Однак Друга світова війна перешкодила повноцінному втіленню цього проекту (Ленчик, 2001: 218). Під час Голокосту митрополит Андрей Шептицький не практикував, як і його оточення, розмов та дій, спрямованих до підштовхування перехованих ним євреїв до християнства. Це вважалося справою майбутнього, коли люди будуть мати свобідний вибір, а не страх та безвихідну ситуацію.

Вказані внутрішні переконання митрополита, очевидно, не впливали на ставлення до нього з боку провідних єврейських релігійних та громадських діячів. Це підтверджує ситуація, яка склалася у 1935 р., коли у митрополита був ювілей. Римо-католицьке духовенство проігнорувало цю подію, натомість рабин прогресивної синагоги «Темпль» д-р Єзיקііл Левін та представники єврейської громадськості прийшли у митрополічі палати і привітали ювіляра від імені єврейської

спільноти Львова. Курт Левін зазначає у спогадах, що це був «знак поваги, а також форма протесту проти нетерпимості і ворожості, що їх римо-католицьке духовництво виявляло щодо євреїв і греко-католиків» (Левін, 2007: 31). Слова привітання з цієї нагоди були також надруковані у єврейській газеті «Хвиля» (*Jubileusz metropolity*, 1935: 2). Наступного 1936 р. подібна делегація приходила вітати митрополита вже з річницею його на інтронізації (Рабіни, 1936: 3).

На той час митрополит Андрей Шептицький був єдиним членом польського єпископату, який мав такий високий рівень поваги серед галицьких євреїв та проявляв інтерес до їхнього життя у II Речі Посполитій (*Jubileusz metropolity*, 1935: 2). Хронологічно коріння цієї популярності мають свої ознаки та вияви вже у перших роках єпископського служіння владики. Зафіксовано у джерелах точкою відліку може на сьогодні слугувати 20 травня 1902 р. Тоді митрополит здійснював візитацію Рогатина. Коли він приїхав до центру містечка, там його вже очікувала єврейська делегація з Торою (Сергійчук, 2015: 396). Коли вона підійшла ближче, глава Греко-Католицької Церкви «підніс руку, приложив пальці до уст, а потім доторкнувся ними Тори» (Сергійчук, 2015: 396). Подібний випадок можна зустріти у спогадах Михайла Хамули про відвідини митрополитом Глинян (1913) (Хамула, 1969: 95). Візит же до Рогатина завершився тим, що наступного дня після описаної події, євреї після завершення Архієрейської Божественної Літургії заповнили церковне подвір'я, у момент, коли Андрей Шептицький виходив з церкви Різдва Пресвятої Богородиці (Сергійчук, 2015: 396). А коли він від'їжджав з вокзалу, його проводжав великий натовп євреїв (Сергійчук, 2015: 396). Відвідини Рогатина, очевидно, запам'яталися на все життя митрополиту і відгукнулися згодом. Канадський історик українського походження Андрій Кравчук зазначає, що, можливо, саме рогатинський погром у 1942 р. став приводом до безпрецедентного акту в історії Третього Рейху – написання главою Церкви листа-протесту Г. Гімлеру стосовно винищення євреїв та задіяння у цьому української поліції (Кравчук, 2003: 251).

Подібний цікавий випадок відбувся з Андреем Шептицьким у 1909 р. Під час перебування митрополита в резиденції галицьких митрополитів в Уневі (*Про Унівську Святоуспенську Лавру Студійського Уставу див.: Мицько, 1998; Лаба, 1997*), до нього напередодні свята Успіння Пресвятої Богородиці під вікно келії прийшов єврейський хор (Сергійчук, 2015: 397). Вони співали єврейські та українські пісні, а після цього владику пригостив їх вином (Сергійчук, 2015: 397).

З іншого боку, можна зробити припущення, що вітальні зустрічі євреїв греко-католицьких архієреїв на території Львівської архієпархії ввійшли у певну традицію в міжвоєнний час. Цьому є підтвердження, що подібні випадки відбувалися як з митрополитом Андреем Шептицьким, так і з його єпископом-помічником Іваном Бучком (1891 – 1974) (*Про архієпископа Івана Бучка див.: Марусин, 2008; Гентош, 2015: 96–98*). Він, зокрема, у газеті «Діло» за 18 вересня 1936 р. твердить, що є надзвичайно зворушеним, коли його вітають євреї мовою іврит з нагоди його візитів (Єпископ І. Бучко, 1936: 5).

Таким чином, єврейська сторона висловлювала прагнення до поглиблення діалогу і згодом прохала єпископат окреслити своє ставлення до сіонізму та ідеї відновлення єврейської державності у Палестині. Першим виступив у пресі згаданий владику Іван Бучко. В інтерв'ю, яке опублікувало «Діло» він надзвичайно різко висловився проти всіляких виявів антисемітизму, зокрема побиття студентів-євреїв та людей, які відвідують єврейські крамниці в рамках кампанії бойкоту їхніх товарів (Єпископ І. Бучко, 1936: 5). Підтвердив, що солідарний із заявами німецьких та австрійських кардиналів, які стоять в обороні гідності євреїв (Єпископ І. Бучко, 1936: 6). Засудив нацизм, зокрема вказуючи на такі його складові, як неопоганство та палення книг (Єпископ І. Бучко, 1936: 5). Ствердив, що євреям належить мати свою державу, і вони її обов'язково здобудуть у результаті боротьби (Єпископ І. Бучко, 1936: 6).

У подібному дусі висловився і митрополит Андрей Шептицький в липні 1939 р. На розмові з представником єврейської преси він заявив: «Завжди був прихильником ідеї відродження жидівського народу і реституції жидівської держави в Палестині. Сіонізм вважаю за народний рух – натуральний і здоровий» (ЦДІАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 626. Арк. 1). Наприкінці митрополит додав: «Тяжкі є ваші визвольні змагання і багато перешкод знаходиться на вашій дорозі. Будьте витривалі і вірте в перемогу ваших ідеалів. Народ, який стільки дав людській культурі, освітить світ прекрасним видовищем воскресіння з руїн своєї Вітчизни вступлення до родини вільних на-

родів. Моя симпатія є на вашій стороні. З задоволенням констатую розвиток і sukcesi сiонiзму. З правдивою сатисфакцією дови́дуюся про поступи в працях по вiдбудові Палестини, розквіту краю і формування нового типу жида. Вiрю, що всi спроби будуть укороновані повною перемогою» (ЦДІАЛ. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 626. Арк. 1).

Варто також зазначити, що для митрополита Андрея Шептицького Палестина не була невідомою землею. У серпні 1905 та у вересні 1906 р. він разом з паломниками із Галичини побував там особисто (Редлих, 2009: 198). У нього навіть виникла ідея заснування паломницького центру на Святій Землі (Редлих, 2009: 198), однак втілити цей задум до кінця так і не вдалося.

З початком Другої світової війни ставлення митрополита до євреїв залишилося незмінним. Воно лише набуло нового розуміння їхнього становище у рамках тих геополітичних змін. Це засвідчують спогади о. Володимира Пелеха, наукового секретаря глави Греко-Католицької Церкви, про події вересня 1939 р. Він пише: «Я з цікавості збіг вулицею Петра Скарги вниз до вулиці Городецької, щоб побачити «визволителів». На хіднику вже чекали групи людей. За короткий час зі сторони костела св. Анни почувся гуркіт танків, а відтак появилися самі танки, з яких визирали совєтські вояки. Один з перших танків зупинився недалеко мене, тому що побачив жінку з семітськими рисами лиця, яка піднесла китицю квітів, поцілувавши запорошену бляху машини. Коли танкіст, усміхаючись, подякував, вона з іншими її собратами-одноплемінниками вигукнула: «Да здравствует красная армия», під поблажливий погляд подібних інших мовчазних присутніх. Повернувшись до палати, я розказав Митрополитові про цей випадок, а він сказав, що не всі «вони» (тобто жида) були багачами, а вітають москалів тому, що це вже є в їхній природі бути опортуністами, тим більше, що в теперішній Німеччині вони вже зазнали багато лиха і кривди» (Пелех, 1989: 119).

У цьому ключі також цікавими будуть думки іншого представника єпископату Львівської архієпархії владики Івана Бучка. Він ще у 1936 р. не погоджувався із закидами щодо масової участі євреїв у комуністичному русі через особливості індивідуалістичної ментальності останніх і подекуди навіть виправдовував євреїв-комуністів історичними та суспільно-економічними моментами (Єпископ І. Бучко, 1936: 5). Наголошував, що вподобання та дії одиниць не можна приписувати загалу (Єпископ І. Бучко, 1936: 5).

Митрополит у часи першої радянської окупації продовжував підтримувати контакти з представниками єврейського духовенства. Курт Левін, згадуючи про цей період, пише, що до його батька, рабина Єзикіла Левіна, почали приходити «таємні відвідувачі». Ними були люди від митрополита Андрея Шептицького (Левін, 2007: 42). Справа полягає у тому, що події ювілею глави Греко-Католицької Церкви у 1935 р., започаткували дружбу між ним і рабином (Левін, 2007: 30). «Митрополит і мій батько обмінювалися думками, радилися, що робити у цій складній ситуації. Батькові було надто небезпечно показуватися в соборі Юра, а тому розмови провадилися через посланців. Згодом я довідався, що говорили вони головним чином про те, як давати собі раду з непосильними податками, накладеними на релігійні установи, і як розуміти офіційну політику совітів стосовно релігії. Ці перемовини відбувалися в цілковитій таємниці, тому що становище Митрополита Андрея в ті дні також було загрозливим» (Левін, 2007: 42).

Висновки. Початок німецько-радянської війни і наступні події геноциду проти євреїв стали завершальним етапом у відносинах між митрополитом і представниками єврейського народу. На момент початку німецької окупації у глави Греко-Католицької Церкви був сорокарічний досвід тісних контактів з галицьким єврейством, який у другій половині 1930-х рр. перейшов у співпрацю. Ця співпраця полягала у створенні юдеохристиянської спільноти у Львові. Вона мала стати виразником бажань митрополита щодо євреїв Галичини. Адже його протягом усього цього періоду цікавило навернення їх до християнства, а проповідування їм Євангелія він уважав своїм обов'язком душпастиря. Хибним є бачення особи митрополита Андрея Шептицького винятково у світлі доби після II Ватиканського собору. Він, хоча за влучним виразом кардинала Любомира Гузара і був «провісником екуменізму», залишався однак людиною своєї епохи. Епохи сотеріологічного інклюзивізму, який стверджував, що спасіння є лише у рамках Католицької Церкви. Проте йому була притаманна гнучкість і дипломатичність, що унеможливлювали конфлікти у питаннях віри з людьми інших релігій та

конфесій. А переконання, що вибір християнства повинен мати у собі свободну волю, спричинив до того, що під час Голокосту він не практикував розмов про навернення чи проповідування Євангелія людям, що опинилися без свободи.

У міжвоєнний період митрополит Андрей Шептицький не уникав гострих політичних запитань, що у той час суспільних настроїв, могли йому нашкодити. Він, зокрема, відкрито підтримував сіонізм, ідею створення єврейської держави у Палестині. Намагався перешкодити розвитку антисемітизму серед української громадськості. Під час першої радянської окупації глава Греко-Католицької Церкви продовжував перемовини з окремими єврейськими релігійними діячами. Цей безперервний контакт з єврейською стороною спричинив до витворення послідовної поведінки опору митрополита нацистам у роки Голокосту, переходу до крайніх заходів, які полягали у порятунку всіх можливих євреїв, котрі зверталися до нього по допомогу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Баран, 1947 – Баран С. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Мюнхен, 1947. 151 с.
- Гентош, 2006 – Гентош Л. Ватикан і виклики модерності: Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914 – 1923). Львів, 2006. 456 с.
- Гентош, 2015 – Гентош Л. Митрополит Шептицький 1923 – 1939. Випробування ідеалів. Львів, 2015. 586 с.
- Гузар, 2015 – Гузар Л. Андрей Шептицький, Митрополит Галицький, (1901 – 1944) – провісник екуменізму. Львів, 2015. 495 с.
- Єпископ І. Бучко, 1936 – Єпископ І. Бучко проти антисемітизму. Діло. 1936 р. № 210. 18 вересня. С. 5–6.
- Королевський, 2014 – Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865 – 1944). Львів, 2014. 490 с.
- Кравчук, 2003 – Кравчук А. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрея Шептицького під час німецької окупації // Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941 – 1944. Київ, 2003. С. 248–281.
- Кривченко, 1965 – Кривченко О. З нової літератури про слугу Божого митрополита Андрея Шептицького // Християнський Голос. 1965. № 50. С. 15–20.
- Лаба, 1990. – Лаба В. Митрополит Андрей Шептицький: його життя і заслуги. Люблін, 1990. 63 с.
- Лаба, 1997 – Лаба В. Нарис історії села Унів та Унівського монастиря від найдавніших часів до 1939 р. Львів, 1997. 30 с.
- Левін, 2007 – Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. Львів, 2007. 478 с.
- Левін, 1960 – Левін К. Митрополит Андрей Шептицький і жидівське суспільство // Світло. 1960. № 11. С. 482–486.
- Ленчик, 2001 – Ленчик К. Визначні постаті Української Церкви: митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий. Львів, 2001. 608 с.
- Марусин, 2008 – Марусин М. Архіпастир скитальців архієпископ Іван Бучко. Львів, 2008. 359 с.
- Мицько, 1998 – Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі (кінець XIII ст. – кінець XX ст.). Львів, 1998. 319 с.
- Пастирське послання, 1998 – Пастирське послання митрополита Андрея Шептицького до духовенства «О канонічній візитації», 26 липня 1902 р. // Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 / ред. А. Кравчука. Львів, 1998. Т. II, кн. I. С. 117–136.
- Пелех, 1989 – Пелех В. Мій святий працедавець // Альманах УНС. 1989. № 79. С. 89–126.
- Письма-послання, 1961 – Письма-послання Митрополита Андрея з часів большевицької окупації. Йорктон, 1961. 80 с.
- Письма-послання, 1969 – Письма-послання Митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ з часів німецької окупації. Йорктон, 1969. 454 с.
- Пінчевська, 2013 – Пінчевська Б. Творчість єврейських художників Східної Галичини 1900 – 1939 роках: монографія. Корсунь-Шевченківський, 2013. 220 с.
- Рабіни, 1936 – Рабіни м. Львова у митрополита Шептицького // Діло. 1936. № 16. 23 січня. С. 3.
- Редлих, 2009 – Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: Митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны // Єгупець. 2009. № 16. С. 195–202.
- Римська, 1958 – Римська або Львівська єпархія: для інформативного процесу беатифікації й канонізації слуги божого Андрея Шептицького, Архієпископа Львівського українців, Митрополита Галицького, Єпископа Кам'янця-Подільського: артикули для започаткування процесу. Рим, 1958. 71 с.
- Сергійчук, 2015 – Сергійчук В. Українські державники: Андрей Шептицький. Вишгород, 2015. 440 с.

- Сусак, 1997 – Сусак В. Леопольд Крец – стипендіат митрополита Шептицького // Галицька Брама. 1997. № 31. С. 14–15.
- Твори, 1965 – Твори Слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького. Пастирські листи. Торонто, 1965. 277 с.
- Хамула, 1969 – Хамула М. Глиняни – місто моїх килимів. Спогади українського промисловця – організатора килимарства в Західній Україні. Нью-Йорк, 1969. 139 с.
- ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів України, м. Львів.
- Jubileusz metropolity, 1935 – Jubileusz metropolity // Chwila. 1935. 29 lipca. S. 2.

REFERENCES

- Baran, 1947 – Baran S. Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: zhyttia i diialnist [Metropolitan Andrei Sheptytskyi: life and work]. Miunkhen, 1947. 151 s. [in Ukrainian]
- Hentosh, 2006 – Hentosh L. Vatykan i vyklyky modernosti: Skhidnoievropeiska polityka papy Benedykta XV ta ukraïnsko-polskyi konflikt u Halychyni (1914 – 1923) [The Vatican and the challenges of modernity. Eastern European politics of Pope Benedict XV and Ukrainian–Polish conflict in Galicia (1914 – 1923)]. Lviv, 2006. 456 s. [in Ukrainian]
- Hentosh, 2015 – Hentosh L. Mytropolyt Sheptytskyi 1923 – 1939. Vyprovuvannia idealiv [Metropolitan Andrei Sheptytskyi (1923–1939). A trial of ideals]. Lviv, 2015. 586 s. [in Ukrainian]
- Huzar, 2015 – Huzar L. Andrei Sheptytskyi, Mytropolyt Halytskyi, (1901 – 1944) – provisnyk ekumenizmu [Andrei Sheptytskyi, Metropolitan of Halych, (1901 – 1944) – a pioner of ecumenism]. Lviv, 2015. 495 s. [in Ukrainian]
- Iepyskop I. Buchko, 1936 – Yepyskop I. Buchko protyy antysemityzmu [Bishop I. Buchko against antisemitism] // Dilo. 1936. № 210. 18 veresnia. S. 5–6. [in Ukrainian]
- Korolevskiy, 2014 – Korolevskiy K. Mytropolyt Andrei Sheptytskyi (1865 – 1944) [Metropolitan Andrei Sheptytskyi (1865 – 1944)]. Lviv, 2014. 490 s. [in Ukrainian]
- Kravchuk, 2003 – Kravchuk A. Sotsialne vchennia ta diialnist Mytropolyta Andreia Sheptytskoho pid chas nimetskoï okupatsii [The Social Teaching and Activity of Metropolitan Andrei Sheptytskyi during the German Occupation] // Mytropolyt Andrei Sheptytskyi. Dokumenty i materialy 1941 – 1944. Kyiv, 2003. S. 248–281. [in Ukrainian]
- Kryvcheniuk, 1965 – Kryvcheniuk O. Z novoi literatury pro sluhu Bozhoho mytropolyta Andreia Sheptytskoho [From new literature about the servant of God Metropolitan Andrei Sheptytskyi] // Khrystyianskyi Holos. 1965. № 50. S. 15–20. [in Ukrainian]
- Laba, 1990. – Laba V. Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: yoho zhyttia i zasluhy [Metropolitan Andrei Sheptytskyi: his life and achievements]. Liublin, 1990. 63 s. [in Ukrainian]
- Laba, 1997 – Laba V. Narys istorii sela Univ ta Univskoho monastyria vid naidavnishykh chasiv do 1939 r. [Essay of the history of the village Univ and Univ monastery from the earliest times to 1939]. Lviv, 1997. 30 s. [in Ukrainian]
- Levin, 2007 – Levin K. Mandrivka kriz iliuzii [A journey through illusions]. Lviv, 2007. 478 s. [in Ukrainian]
- Levin, 1960 – Levin K. Mytropolyt Andrei Sheptytskyi i zhydivske suspilstvo [Metropolitan Andrei Sheptytskyi and Jew society] // Svitlo. 1960. № 11. S. 482–486. [in Ukrainian]
- Lentsyk, 2001 – Lentsyk K. Vyznachni postati Ukraïnskoï Tserkvy: mytropolyt Andrei Sheptytskyi i Patriiarkh Yosyf Slipyi [Outstanding figures of the Ukrainian Church: Metropolitan Andrei Sheptytskyi and Patriarch Joseph Slipyi]. Lviv, 2001. 608 s. [in Ukrainian]
- Marusyn, 2008 – Marusyn M. Arkhipastyr skytaltsiv arkhiepyskop Ivan Buchko [Archbishop of refugees Archbishop Ivan Buchko]. Lviv, 2008. 359 s. [in Ukrainian]
- Mytsko, 1998 – Mytsko I. Sviatouspenska Lavra v Unevi (kinets XIII st. – kinets XX st.) [Holy Dormition Lavra in Univ (end of the XIII century – the end of the XX century)]. Lviv, 1998. 319 s. [in Ukrainian]
- Pastyrske poslannia, 1998 – Pastyrske poslannia mytropolyta Andreia Sheptytskoho do dukhovenstva «O kanonichnii vizytatsii», 26 lypnia 1902 r. [Pastoral letter of Metropolitan Andrei Sheptytskyi to the clergy «About the canonical visit», 26 July 1902] // Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: zhyttia i diialnist. Dokumenty i materialy 1899 – 1944 / red. A. Kravchuka. Lviv, 1998. T. II, kn. I. S. 117–136. [in Ukrainian]
- Pelekh, 1989 – Pelekh V. Mii sviaty pratsedavets [My Holy employer] // Almanakh UNS. 1989. № 79. S. 89–126. [in Ukrainian]
- Pysma-poslannia, 1961 – Pysma-poslannia Mytropolyta Andreia z chasiv bolshevytskoï okupatsii [Letters–messages of Metropolitan Andrei since the Bolshevik occupation]. Yorkton, 1961. 80 s. [in Ukrainian]

Pysma-poslannia, 1969 – Pysma-poslannia Mytropolyta Andreia Sheptytskoho, ChSVV z chasiv nimetskoï okupatsii [Letters–messages of Metropolitan Andrei Sheptytskyi, OSBM from the German occupation]. Yorkton, 1969. 454 s. [in Ukrainian]

Pinchevska, 2013 – Pinchevska B. Tvorchist yevreiskykh khudozhnykiv Skhidnoi Halychyny 1900 – 1939 roka-kh: monohrafiia [The creativity of Jewish artists of Eastern Galicia (1900 – 1939): monograph]. Korsun-Shevchenkivskyi, 2013. 220 s. [in Ukrainian]

Rabiny, 1936 – Rabiny m. Lvova u mytropolyta Sheptytskoho [Rabbis of Lviv visits Metropolitan Sheptytskyi] // Dilo. 1936. № 16. 23 sichnia. S. 3. [in Ukrainian]

Redlykh, 2009 – Redlykh Sh. Moralnye pryntsyry v povsednevnoi deistvytelnosti: Mytropolyt Andrei Sheptytskyi u evrey v peryod Kholokosta u Vtoroi myrovoi voïny [Moral principles in everyday reality: Metropolitan Andrei Sheptytskyi and the Jews during the Holocaust and World War II] // Yehupets. 2009. № 16. S. 195–202. [in Russian]

Rymska, 1958 – Rymska abo Lvivska yeparkhiia: dlia informatyvnogo protsesu beautyfikatsii y kanonizatsii sluhu bozhoho Andreia Sheptytskoho, Arkhiiepyskopa Lvivskoho ukrainsiv, Mytropolyta Halytskoho, Yepyskopa Kamiansia-Podilskoho: artykuly dlia zapochatkuvannia protsesu [Roman or Lviv diocese: for the informative process for the beatification and canonization of servant of God Andrei Sheptytskyi, Archbishop of Lviv of the Ukrainians, Metropolitan of Halych, and Bishop of Kamianets-Podilskyi: articles to begin the process]. Rym, 1958. 71 s. [in Ukrainian]

Serhiichuk, 2015 – Serhiichuk V. Ukrainski derzhavnyky: Andrei Sheptytskyi [Ukrainian statesmen: Andrei Sheptytskyi]. Vyshhorod, 2015. 440 s. [in Ukrainian]

Susak, 1997 – Susak V. Leopold Krets – stypendiat mytropolyta Sheptytskoho [Leopold Krets – grant holder of Metropolitan Sheptytskyi] // Halytska Brama. 1997. № 31. S. 14–15. [in Ukrainian]

Tvory, 1965 – Tvory Sluhu Bozhoho Mytropolyta Andreia Sheptytskoho. Pastyrski lysty [Works of Servant of God Metropolitan Andrei Sheptytskyi. Pastoral letters]. Toronto, 1965. 277 s. [in Ukrainian]

Khamula, 1969 – Khamula M. Hlyniiany – misto moikh kylymiv. Spohady ukrainskoho promyslovtzia – orhanizatora kylymarstva v Zakhidnii Ukraini [Clyniiane – the city of my carpets. Memories of Ukrainian industrialist, organizer of carpet weaving in Western Ukraine]. Niu-York, 1969. 139 s. [in Ukrainian]

TsDIAL – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv [Central state historical archive of Ukraine, Lviv].

Jubileusz metropolity, 1935 – Jubileusz metropolity [Anniversary of Metropolitan] // Chwila. 1935. 29 lipca. S. 2. [in Polish]

Стаття надійшла до редакції 02.02.2018 р.